

شناخت و تحلیل فتوت‌نامه‌ها در جهت ارتقاء مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران

آرزو زندی محب^۱

چکیده

اطلاعاتی از آموزش معماری در جهان سنت بر اساس آموزش فتوت‌نامه بنایان و دیگر فتوت‌نامه‌ها موجود است. فهم فتوت‌نامه‌ها، کشف تعامل بین معماران در شهرها، ارزش‌های اخلاقی حاکم بین آن‌ها و روش‌های آموزش دغدغه و ضرورت اصلی تحقیق است. مطالعه با هدف اصلی شناخت و تحلیل فتوت‌نامه‌های مرتبط با معماری و یافتن راه‌کارها و روش‌هایی جهت ارتقاء مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران است. روش تحقیق تاریخی تفسیری، با بررسی اسناد و مدارک موجود ابتدا سعی در شناخت آموزش سنتی مهارت معماری و سپس با نگاه انتقادی و تحلیلی روش آموزش، سیر تاریخی و ارزش‌های آموزشی بیان می‌شود. برای شناسایی بهتر موضوع، اسناد، کتاب‌ها و نشریات بیشتر مورد اهمیت بود. در سازماندهی اطلاعات از ذهنیت و گردآوری بر مبنای عنوان و زمان استفاده شده است. در مهارت‌آموزی معماران در جهان سنت مباحث فکری و نظری در کنار آموزش عملی به شاگردان انتقال و اخلاق حرفه‌ای به آنها آموخته می‌شد. می‌توان مفاهیمی برای ارتقاء آموزش فن و مهارت معماری امروز و ورود به حرفه ساخت بناها فرا گرفت؛ شامل همکاری دانشجو با یک استاد در چند ترم متوالی، کم بودن تعداد دانشجو برای استاد، اضافه شدن فعالیت‌های عملی و کارآموزی، استعدادیابی دانشجویان برای ادامه تحصیل و ورود به بازارکار است.

ژویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واژگان کلیدی: مهارت‌آموزی، فتوت‌نامه، آموزش معماری، فتوت‌نامه بنایان

^۱ نویسنده مسئول، گروه آموزش هنر، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

تصویب نهایی: ۱۴۰۰/۴/۱۹

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۸/۴

در تاریخ اسناد و منابع مهمی مربوط به پیشه‌وران و اصناف مختلف ایرانی به چشم می‌خورد که مناسبات اجتماعی و اقتصادی آن زمان را روایت می‌کند. این اسناد در طول تاریخ با عناوین مختلف فتوت‌نامه، رسائل جوانمردان، کسب‌نامه‌ها و کسوت‌نامه‌ها در کتابخانه‌های معتبر جهان و ایران موجود هستند. فتوت‌نامه یا کسب‌نامه رساله و کتابی در باب منش، عقاید، قوانین و آداب جوانمردان است (افشاری، ۱۳۸۲، ۱-۳۱). در عربی ارباب فتوت را فقیان و مشایخ آنها را ابوفقیان و سیدالفتوه گویند (گلپینارلی، ۱۳۷۹، ۹). اصول مربوط به مسلک فتوت و جوانمردی از ذخایر معنوی ایران است و عبارت از راه و رسم و آیینی خاص که از قرن‌ها پیش از اسلام در میان ایرانیان طرفدار داشت و نهادهای اجتماعی خاص برای حمایت و ترویج آن پدیدآمده است (لوئیزان، ۱۳۸۴، ۲۹۱). بخش عظیمی از سنت‌های آموزش ایرانیان در فتوت‌نامه‌ها موجود است و منجر به خلق بناهای عظیم شده است.

هنر، تبلور تفکر انسان است، جایگاه هنر معماری، در طول تاریخ و ناپدید شدن کیفیت معماری بر اثر نادیده شدن تفکر و ذهنیت معمار است (اسدی و همکاران، ۱۳۹۵). از طرفی آمیختگی معماری با سایر هنرها و فنون و جنبه کاربردی معماری موجب شد، از دیرباز در ادب و فرهنگ رسوخ داشته به صورتی که با اندک تعمیق نمونه‌های برجسته‌ای از آن را می‌توان یافت (خان‌محمدی، ۱۳۷۵). از طرف دیگر توجه به مشکلات معماری امروزی و تفاوت‌های آن با گذشته، جایگاه و اهمیت آموزش مشخص می‌شود. فاصله میان تئوری و عمل در هنر و معماری به دلیل ماهیت حرفه‌ای آنها بیشتر مشهود است، با آن که مهارت و دانش تجربی معماران سنتی، در طراحی و ساخت بناهای باشکوه و ارزشمند، مورد پذیرش همگان است، اما دانش کنونی معماری نتوانسته با آن مفاهیم ارتباط کافی برقرار نماید (اسلامی و مندگاری، ۱۳۸۴).

رساله‌های صنفی و فتوت‌نامه‌ها بخشی از ادبیات عامه ایران را تا اندازه‌ای نمایان می‌کردند و نشانه فرهنگ ایران بودند، این اسناد گواه بر حاکمیت اخلاق و جوانمردی و تاثیر و نفوذ سرمایه‌های اجتماعی در حوزه کسب و کار و منشورهای اخلاقی که به وظیفه و جدیت در کار است توجه دارند (قنبری‌برزیان و همکاران، ۱۳۹۳). ارزش‌های اخلاقی یکی از عوامل بسیار مهم در روند شکل‌گیری معماری ایران است و همواره بر ماهیت ابنیه سنتی و روند شکل‌گیری آنها موثر بوده‌اند (پورمند و همکاران، ۱۳۹۴). تحلیل مجموعه فتوت‌نامه‌ها می‌تواند مبنای اندیشه‌ای خاص هنرمندان ایرانی را که آثار شاخص و بدیع در زمینه هنر ایرانی به وجود آورده‌اند تا میزان قابل توجهی راه را برای درک بهتر مولفه‌های آموزشی هنرهای سنتی ایرانی باز کند (فیزیابی، ۱۳۸۷).

کیفیت معماری در گذشته بسیار بالا و قابل تحسین است. برای مهارت‌آموزی به نسل جوان با دقت نظر در این اصول می‌توان از فتوت‌نامه‌ها استفاده و به راه‌حل‌های منطقی برای آموزش مهارت‌ها در زمان حال رسید.

فهم فتوت نامه‌ها، کشف تعامل بین معماران در شهرها، ارزش‌های اخلاقی حاکم بین آن‌ها و روش‌های آموزش دغدغه و ضرورت اصلی تحقیق است. در این مقاله راه‌کارهایی برای آموزش معماری امروز از شیوه‌های آموزش سنت یافت می‌شود. هدف اصلی پژوهش، شناخت و تحلیل فتوت نامه‌ها و آموزش سنتی معماری و یافت راه‌کارها و روش‌هایی جهت ارتقاء مهارت آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران امروز است.

پرسش تحقیق

چه نکاتی را می‌توان از روش آموزش و ارتباط استاد و شاگرد در آموزش معماری گذشته، برای مهارت‌آموزی دانشجویان امروز استفاده کرد؟

روش تحقیق

روش تحقیق تاریخی تفسیری، با بررسی اسناد و مدارک موجود ابتدا سعی در شناخت آموزش سنتی مهارت معماری و سپس با نگاه انتقادی و تحلیلی روش آموزش، سیر تاریخی و ارزش‌های آموزشی بیان می‌شود. برای شناسایی بهتر موضوع، اسناد، کتاب‌ها و نشریات بیشتر مورد اهمیت بود. تعداد ۴۲ نوشتار از میان این اسناد انتخاب شده است. در سازماندهی اطلاعات از ذهنیت و گردآوری بر مبنای عنوان و زمان استفاده شده است. بررسی نکات و اصول آموزش استادان به شاگردان در جهت یافت نکات موثر و قابل استفاده در آموزش مهارت معماری امروز است. گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای برای یافت دیدگاه‌های مکتوب در باب آموزش معماری در سنت است که در این بین از فتوت نامه‌ها موجود استفاده شده است.

پیشینه تحقیق

مطالعات بسیار در باب فتوت نامه‌ها و آیین جوانمردی در جهان پیش و پس از اسلام در تمام اصناف موجود است. انواع فتوت نامه‌ها، معنی و مفهوم فتوت و فتوت نامه، جنبه‌های مختلف فتوت نامه‌های اصناف از جمله اصول و ارکان آموزش، تاثیر عرفان و دین بر فتوت نامه‌ها در حرفه بررسی شده‌اند. آنچه این تحقیق به دنبال آن است استفاده از فتوت نامه‌ها برای آموزش معماری، ارتقا مهارت، و اخلاق حرفه‌ای در بین مهارت‌آموزان این رشته است.

جدول ۱: خلاصه‌ای از پیشینه تحقیق در باب فتوت‌نامه‌ها و اخلاقیات در آموزش هنر و معماری

ردیف	منبع	نتایج یافت شده
۱	صراف، ۱۳۷۰	بیان کامل جزئیات هفت فتوت‌نامه، باب‌های مختلف فتوت‌نامه‌ها و اصول کار و منش فتیان و شرایط اخلاقی، خوراک، واجبات، ادب در هنگام انجام کار و کیفیت اخذ فتوت، خصایص فتیان
۲	خانم‌محمدی، ۱۳۷۱	بیان متن کامل فتوت‌نامه بنایان، اصول و منش فتیان، استفاده از فتوت‌نامه‌ای که در ترکیه است.
۳	آژند، ۱۳۸۳	نظام استاد شاگردی و نقاشی دارای صنفی که کارکرد آموزشی آن شبیه اصناف دیگر است، جلوه‌های تعلیمی این نظام سنتی با توجه به تاریخ و جلوه‌های آموزشی بین سده هفدهم و دوازدهم هجری، ارتباط کار نقاشان با جزئیات و تزیینات ساختمان‌ها و نگاره‌های دیواری و جلوه‌های نظام استاد شاگردی مشترک
۴	اسلامی و مندگاری، ۱۳۸۴	فاصله میان معماری امروزی و معماری سنتی و احیای برخی از مظاهر فرهنگ غنی معماری سنتی، نزدیک کردن محیط آموزشی به محیط حرفه‌ای و مقایسه‌ی ویژگی‌های علوم جدید و علوم اسلامی، نقش رمز در معماری و تربیت معمار، اهلیت داوطلب ورود به فن معماری و توجه به آداب و رسوم معماری سنتی.
۵	کربن، ۱۳۸۵	بیان انواع فتوت‌نامه‌ها، عبدالرزاق کاشانی، شمس‌الدین آملی، شهاب‌الدین عمر سهروردی، نجم‌الدین زرکوب تبریزی، درویش علی بن یوسف کرکهری، چیت‌سازان، تحلیل جامعه‌شناسی رسوم جوانمردی و توجه فلاسفه، جهانبینی و جریان‌های معنوی، صورت و اشکال فکری راپیش می‌آورند.
۶	افندی، ۱۳۸۹	رساله معماریه تذکره محمدآقا که زندگی او و بعضی آثارش و رساله‌های درعلم هندسه است. اواخر حکومت سلطان سلیمان، واحدهای اندازه‌گیری طول و سطح و اصلاحات معماری و پیشه‌های ساختمانی و موسیقی
۷	صادقپور و خلیل‌زاده ۱۳۹۰	رنگ در فتوت‌نامه سلطانی و چیت‌سازان شامل رنگ جامه درویشان و رموز آن، رنگ سپید لباس توبه و پاک‌سازی نفس و به فال نیک گرفتن، رنگ سیاه ایام سوگواری
۸	جوان‌آراسته، ۱۳۹۰	خدمات عرفان و عرفا به ساحت و جایگاه اخلاق در حرفه‌آموزی با توجه به فتوت‌نامه‌ها است. فتوت‌نامه‌ها، رساله‌ها و کتاب‌هایی که بزرگان اهل فتوت در مقام آموزش اخلاقی پیروان و مریدان خود، درباره شیوه جوانمردی در حرفه ورزی می‌نوشتند. موارد کاربردی فتوت در قرآن، پیشینه فتوت و نسبت آن با پیامبران، و ارتباط میان اصناف و فتوت بررسی و رویکرد جوانمردان به اخلاق در عرصه حرفه‌ورزی تبیین گردید.

ردیف	منبع	نتایج یافت شده
۹	خضرابی، ۱۳۹۰	موسیقی و فتوت نامه‌ها و عدم وجود فتوت نامه مشخص برای آن، فن صنایع موسیقیای و آداب مجالس، پیشنهاد و تمرین برای بالابردن توانایی‌های فنی و توصیه اخلاقی مشترک، راز پوشیدن خوش‌خوبی و...
۱۰	بلخاری، ۱۳۹۰	متافیزیک رنگ در روایات قرآنی و تصویر بهشت، سه رنگ بهشتی سبز، دیباج و رنگ دوزخی سیاه زرد معرفی میکند به شاگردان گفته شده است هر رنگ خرقة درویشان شان طایفه آنها را دارد. رنگ سفید روز و دلشان روشن و رنگ سبز نشانه عالی و زنده‌دلان است.
۱۱	کاتب و شمیلی، ۱۳۹۱	ساختار نظام آموزشی هنرها و صنایع رایج در میان اهل فتوت، رابطه هنر و صنایع در جوامع سنتی، ارکان نظام آموزشی اهل فتوت (استاد، صاحب، شاگرد)
۱۲	باخدا، ۱۳۹۲	نگاه به جهان امروز و گسترش عرفان‌های نوظهور و گاه غیراخلاقی، در عصر بازگشت به معنویت، رسوم و آداب «فتوت» و «جوانمردی»، از ذخایر معنوی و فرهنگی ایران و اسلام است؛ اخلاق و رفتار زورخانه‌ای و پهلوانی، جوانمردی معرفی، همچون «برابری» و «برادری» و «تندرستی» و «عدالت ورزی» و... بوده است.
۱۳	آقاشریفیان اصفهانی و امین پور، ۱۳۹۲	تدوین اصول چهارده‌گانه فتوت، مدل و ایده‌ای برای تدوین اصول اخلاقی و معنوی اسلامی در آموزش رشته معماری و شهرسازی، توجه به کرامت انسان و میراث هنری و اخلاقی استادان، همراهی استادان و شاگردان به جلسات، انتقال آداب و رسوم و شعائر اخلاقی، حراست و حرمت نسبت به ابزار کار و کارگاه.
۱۴	جعفرپور و همکاران، ۱۳۹۳	یکی از بسترهای با اهمیت و نفوذ در آثار ادبی جریان مستقل ادب عیاری و مرام جوانمردی است. پیش از اسلام شروع و از قرن پنجم، با تکوین و تدوین فتوت‌نامه‌ها، و عیاری و آیین فتوت و جوانمردی. بازخوانی و بازشناسی شخصیت نوفل در لیلی و مجنون می‌پردازند؛ بررسی تطبیقی این نموده‌ها با آیین فتوت و عیاری
۱۵	واعظ‌کاشفی، ۱۳۹۳	درشرف و موضوع این علم در بیان مظاهر فتوت و آداب آن احتیاج به پیر هست یا خیر، آداب مرید و شرایط آن در بیان استاد و آن چه بدان متعلق است.
۱۶	ابراهیمی، ۱۳۹۵	در اندیشه سنت‌گرا تفکیک میان سه نوع هنر، هنرمقدس، هنر سنتی، هنر دینی، فتوت‌نامه‌ها در طرح هنر قدسی کامیاب نبوده‌اند و میانه هنر سنتی و دینی گام برداشته و در فتوت‌نامه‌ها برای صنف خاص مطرح شد.

مبانی نظری

شناخت فتوت‌نامه‌ها

فتوت که پارسی آن جوانمردی است، از خصوصیات پدیدآور فضائل انسانی، مروت، بزرگواری، آداب‌دانی در شخص، برای رسیدن به مرحله کمال و تجلی است (کربن، ۱۳۸۵، ۶۰-۶۱). ریشه فتوت و جوانمردی در دوره‌ی پیش‌از اسلام، فراورتنی یا فره‌وشان در دین زرتشت برای یاری اهورامزدا است (همان، ۹۷). فتوت‌نامه‌ها به امر قدسی اعتقاد داشتند و در پی محقق کردن جلوه‌های آن در صنعت و هنر است البته تحریفات تاریخی و دور شدن از منبع اصلی تفکر و دین‌ورزی گاه محصولات یا حتی تعالیم خود را به مرزهای هنر دینی نزدیک می‌کند (ابراهیمی، ۱۳۹۵، ۱۱۰). ویژگی‌ها و منش سواران ساسانی، یعنی صفات شجاعت، پهلوانی، از خودگذشتگی و پایبندی به اصول اخلاقی و...، یادآور ویژگی‌های پهلوانی و عیاری است (صارمی و نوری، ۱۳۹۱). افسانه‌های کهن پهلوانی که به پارسی بازمانده، دو دسته است؛ یکی افسانه‌های پهلوانی اسطوره‌ای، مانند آنچه در اوستا، شاهنامه‌ی فردوسی، یا آثاری چون گرشاسب‌نامه بازمانده است. دوم، افسانه‌های جوانمردی و عیاری، که کهن‌ترین آنها داستان سمک‌عیار است (بهار، ۱۳۵۵، ۱۲-۱۴). فتوت در آسیای صغیر، در دوران کی‌کاووس اول سلجوقی، دو نفر خواستند در مسلک جوانمردان درآیند و فتوت‌نامه به آسیای صغیر رسید و یا از راه ایران به آسیای صغیر رفت (محبوب، ۲۰۰۰، ۹۲-۱۰۲).

هر صنف، فتوت‌نامه‌ی خاص خویش داشت که نکات بسیار را در آن حرفه آشکار می‌شد. آیین‌های پیوستن به صنف‌گروه فتیان تا حد بسیار شبیه آیین‌های پیوستن به اصناف است و این تشابه در دو تشکیلات نشانگر تاثیر متقابل میان آنها است (سعیدالشیخی، ۱۳۶۲، ۱۳۹). پیمان برادری، تشریفات عضویت، ورود به جرگه جوانمردی، سلسه مراتب پنهانی و درونی، و هرآنچه که روابط اشخاص را با یکدیگر تعیین می‌کند، شدید متاثر از جریان‌های فکری و معنوی است (کربن، ۱۳۸۵، ۹۵). صنایع به دو گونه تقسیم می‌شد، صناعی ضروری در جامعه و صنایع شریف است که بنایی در گروه صنایع ضروری و نویسندگی و صحافی در گروه صنایع شریف قرار می‌گیرد (ابن‌خلدون، ۱۳۸۸، ۳-۸).

دو اصل از تاثیر عیاران و جوانمردان بر سازمان‌های اداری و صنفی، پایبندی به اصول اخلاقی و ارج نهادن به مهارت‌کار بوده است از اصناف برای گروه خود پیری تاریخی داشتند. در فتوت‌نامه کوچک کتابخانه ولی‌الدین‌افندی، بعضی از این اسامی آمده است، ابومحمدبن عمران القوسی کمر بسته پیر طایفه معماران محمد ابن ابوبکر بوده است (فیوضات، ۱۳۷۷، ۵۹ و گلپینارلی، ۱۳۷۹، ۱۲۱-۱۲۲).

هانری کربن درجات سه‌گانه‌ای در جرگه بنایان «شاگرد، یار، استاد» در نظر گرفته است. عضویت در صنف بنایان شباهت به شوالیه‌گری داشت اما در شرق هر صنفی فتوت‌نامه مربوط به خود را داشت. «استاد»، کسی بود که هر صنعتگر از او صنعت و حرفه‌ای می‌آموخت (کربن، ۱۳۸۵، ۹-۱۱). هر استاد دارای یک یا دو شاگرد بود، خازان و مسگرها شاگرد کمتری داشتند، نجاران و چکمه‌دوزان و بنایان هر کدام چهار تا پنج شاگرد داشتند (فیوضات، ۱۳۷۷، ۵۴).

نوآموز پیش از آن که به حرفه‌ای بپیوندد، باید استادی برگزیند تا اسرار صنعت را از او بیاموزد و خود را با بررسی کارشناسان آن صنعت قرار دهد. اگر کارشناسان، شایستگی او را برای پرداختن به صنعت تصویب کردند، سپس رضایت استاد اخذ گردد. مراسم کمر بستن برای پیوستن به صنف، از حدود قرن ششم هجری میان پیشه‌وران معمول بوده است (سعیدالشیخی، ۱۳۶۲، ۹۲-۹۵). برای اینکه شاگردان بتوانند به مرحله‌ی استادی برسند، باید پیوسته سخاوت، مروت و ایثار داشته باشد. استاد باید به شاگردان خدمت‌رسانی به یکدیگر و اعتماد به یکدیگر را بیاموزد که آن‌ها پشتیبان همه باشند. قابلیت هر شاگردان را بشناسد و تشخیص دهد که چه نوع دانش، فن و هنری برای هر کدام لازم و تا چه مرحله‌ای می‌توانند پیشرفت داشته باشند و در هر زمان و مکان رفتاری کنند که مناسب جوانمردان باشد (صراف، ۱۳۷۰، ۱۲۱-۱۵۰). آگاهی بر اسرار حرفه، قبل از پرداختن به آن ضروری است، اما در حقیقت حیثیت اصلی راز آموزی، در رازهای سر به مهری است که پیوند قدسی یافته، جان مایه‌ی اصلی رازآموزی را می‌سازد (کربن، ۱۳۸۵، ۴۶۰).

بطور کلی اصولی کامل بر آموزش موثر و در جهان سنت دیده می‌شود، در مستندهای موجود تقسیم بندی‌های متعدد انجام شده است که البته بعضی متناسب با صنف تغییر می‌کرد. این تاثیرگذاری بر روش آموزش، اعضا، انتخاب شاگرد بررسی شد و در نهایت تاثیر آن بر هنرمندان و صنعتگران بیان می‌شود. در مطالعات مشاهده می‌شود آیین و اصول فتوت‌نامه‌ها در کلیت مشابه هستند، هر حرفه و صنف، روش‌های اجرای متفاوت خود را دارد. در این مقاله بطور خاص از فتوت‌نامه‌ها برای ارتقاء مهارت آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران استفاده شده است.

آموزش معماری در جهان سنت

هدف از هنر، سیر و سلوک و پرورش جان و روح انسان برای رسیدن به کمال معرفت الهی است، میتوان در هنرمعماری و ابنیه، به خوش‌نویسی، نقاشی و تذهیب هنرهای تزئینی کتیبه نویسی و

معماری اشاره کرد. اصول اولیه فتوت‌نامه‌های مختلف جزء بزرگترین و ماندگارترین آثار هنری و معنوی است که کسی که تحت تعلیم قرار می‌گیرد، با تسلط به تکنیک‌های هنری، مهارت در فن و مشاغل، هدفش خلق صنعت نیست بلکه پیوند با حقیقت عالم است (موسوی‌گیلانی و شکیبادل، ۱۳۹۵، ۲۰۴-۲۱۰).

تاکنون در بیشتر مطالعات به تشریح آثار پرداخته و کمتر به پدیدآورندگان آن‌ها توجه شده است و بیشتر جنبه‌های کالبدی مدنظر بود و تاثیرات و اعتقادات پدیدآورندگان کمتر بررسی شده است (ندیمی، ۱۳۸۴). روش آموزش سنتی هنر در میان هنروران گذشته ایران بهترین طریقه‌ای بود که نوآموز را قدم‌به‌قدم راهنمایی و استاد با توجه به روحیه، استعداد و قابلیت معنوی شاگرد به رموز باطنی هنر آشنا می‌ساخت؛ پس از گذشت مدت زمان مشخص، شاگرد وارد مرحله‌ی بعدی می‌گشت (تجویدی، ۱۳۵۲، ۱۴).

در جامعه سنتی اسلامی همه هنرها الهی بود و شاگرد باید سال‌ها در نظام آموزشی که رکن اصلی آن استاد بود به مهارت و دانش کسب می‌کرد. استاد قوه نهفته در نفس صنعتگر را بر می‌انگیزد و آنرا بالفعل می‌کند (کاتب و شمیلی، ۱۳۹۱). فتوت‌نامه‌ها بر هنرمندان تاثیرگذار بوده‌اند، مشتمل بر اصول و قواعد معنوی و از وجوه مشترکی در تربیت هنرمندان هر عصر برخوردار است (صراف، ۱۳۷۰، ۸).

آموزش سنتی سیری تکاملی دارد، در پی تغییر داشته‌ها و دانسته‌های موجود نیست. فرایند آموزش سنتی معماری تجربی و در عرصه سنت انتقال دستاوردهای گذشتگان به آیندگان، شامل حکمت و مهارت، و افزودن به آن است، شاید حکیمی که آتش مقدس معماری را زنده نگه می‌دارد، شاگرد معماری در عرصه‌ی سنت، چشم به دست استاد و گوش به اندرز او داشته است. در آموزش سنتی معماری، استاد، داننده‌ی حکمت، روش و شاگرد خواهنده‌ی آن‌ها است، استاد بیننده‌ی حقیقت و شاگرد جوینده است، تربیت شاگرد با حضور در کار صورت می‌گیرد (حجت، ۱۳۹۱، ۱۲۹-۱۳۵) و هنرمند معمار پس از طی طریقت و پشت سر گذاشتن مراحل شاگردی در انتهای کار باید از متون فتوت‌نامه تعلیماتی اخذ کرده که دارای خصوصیات و ویژگی‌هایی باشد که شرط ورود به عرصه‌ی هنر است (خانمحمدی، ۱۳۷۱). مهارت‌آموزی به شاگرد در معماری در تمام جنبه‌ها مورد اهمیت بود.

نظام آموزشی ایران از زمان هخامنشیان در سه حوزه دین و پرورش اخلاقی، تربیت بدنی، و تعلیم خواندن و نوشتن حساب است، هر دوت می گوید، پسران پارسی از ۵ تا ۲۰ سالگی اسب سواری و تیراندازی و راستگویی می آموختند، ویل دورانت می گوید تا ۵ سالگی تحت تربیت مادران و ۵-۷ سالگی تحت تربیت پدران بوده اند و شغل پدر را می آموختند (فیوضات، ۱۳۷۷، ۳۰-۳۳). با اینکه هرکس حق داشت هر شغلی را انتخاب کند ولی میان پیشه وران بنا به عادت فوت و فن و مهارت مشاغل را به ارث می بردند (آزند، ۱۳۸۳)، اثر و برآیند آموزش بیشتر موروثی و خانوادگی بود، هنرآموز اندک اندک زیردست استاد خود که بیشتر پدر یا اعضای خانواده بود هنر را می آموخت و کنجکاو و پژوهندگی او در چارچوب اول سنتی توجیه و تفسیر می شود و او ناگزیر از این اصول به مرحله استادی می رسید و در صیوررت این مرحله به خواستگاه تاریخی و فرهنگی هنر خود به شدت وابسته بود (آزند، ۱۳۸۵، ۹۹).

استاد سنتی معماری، در مقام مربی و مرشد، کمر به ترکیه و تربیت شاگرد می بندد و آیینی ذهنی او را برای دریافت شهودی اصول و ارزش های معماری جلا می دهد. از نظر بورکهارت استاد یا چیره دست خودآگاهانه و هوشیارانه از نقشه بزرگ عالم، نقشه ای که در حقیقت در ترکیب همه تناسبات و افراد کار کیهانی مشارکت دارند نظم می دهند (حجت، ۱۳۹۱، ۱۲۹-۱۳۰).

متاسفانه از اواخر قرن سیزدهم هجری، نظام اجتماعی هنرمندان به ویژه (صنعتگران) به تدریج در جوامع اسلامی از هم پاشیده شد و نقش مؤثر خود را در سازمان بخشیدن به هنرمندان، صنعتگران و صاحبان حرفه از دست داد و به کلی معدوم شد (آزاد، ۱۳۸۴).

استادکاران در جوامع شهری از متخصصین امر محسوب می شدند و هر نوع تولید با نظر استاد مورد نظر انجام می شود، از نظر گروهی و همکاران در جهان اسلام قرار دادی بین شاگرد و استاد و یا کارگر و کارفرما نبوده است، به استثنا ایران، عراق، مصر و ترکیه پس از سده دوازدهم بروز کرد که با پایداری انجمن های اخوت متصوفه اصناف شکل گرفت، که توانایی خواندن خطوط مختلف امری خاص بود که مخصوص استادان بود، شواهد تاریخی نشان می دهد استادکاران برای ثروت و تنوع به شهرهای دیگر می رفتند و فنون کار گسترش می یافت (گروهی و همکاران، ۱۳۸۰، ۱۳۳-۱۳۴). طبق مطالعات انجام شده در قوانین حرفه و بازار، استادکار نباید به ضرر صاحبکار کاری انجام دهد و رشوه نگیرد و جنس خوب استفاده کند، الوار سنگ، اندازه کاشی، الوارهای سقف کاملاً مشخص

بود، اندازه آجرها مشخص بود و باید از آن استفاده کنند، آجر و ضخامت و پهنای دیوار منظم می‌داند، شاغول و وزنه و خط‌کش برای کج‌نشدن ساختمان است (گروه‌وهمکاران، ۱۳۸۰، ۱۳۴).

درباره مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران در دوران اسلامی اطلاعات اندکی وجود دارد، معماران عثمانی در سده ۱۸ میلادی برای آموزش به غرب فرستاده می‌شدند، معماران طبق سلسله مراتب مشاغل اسلامی از فرزندان و یا برادرزادگان و اقوام معماران پیشین بودند (معماریان، ۱۳۸۹، ۴۷۲-۴۷۵). شیوه‌های مهارت‌آموزی معماری سنتی و آخرین استادان معماری آموزش سینه به سینه را با خود به خاک بردند، در جهان کثرت‌گرای امروز شیوه‌های متعدد مهارت‌آموزی موجود است. در دستگاه سنت قابلیت شاگرد در عمل حرفه‌ای، مهارت‌آموزی و ساخت بنا به شیوه‌ای تدریجی، توسط استاد سنجش می‌شد و آماده مراتب بالاتر می‌شود (حجت، ۱۳۹۱، ۲۱۷-۱۲۶). سبک سنتی معماری از مواجهه مذهبی با ذوق و قریحه افراد برخوردار است، آموزش معماری در دوران سنتی مبتنی بر اخذ و اعطا حکمت‌ها و مهارت‌ها بین استاد و شاگرد بر رمز و رازکار و آیین فتوت و جوانمردی دست یافت، به مرتبه استادی می‌رسد. این استاد اطلاعات گذشتگان را به آینده‌گان واگذار کرد (همان، ۱۳۸).

مهارت‌آموزی معماران، طی مراحل ساخت و در محیط کارگاهی انجام می‌شد که فضا خلق می‌شد و ارتباطی که بین کالبد و معنای باطنی در معماری وجود دارد، توأم به شاگرد منتقل می‌گردید. برنامه‌ریزی روابط عملکرد، زیبایی‌شناسی بصری و فن‌ساختمان در قالب مباحث نظری در محیط کلاس آموزش داد، اما ابعاد گسترده‌ی معماری، در ایجاد ارتباط با مردم، شناخت محیط انسانی و جغرافیایی، ایجاد حس آگاهی و تجربه‌ی مستقیم نسبت به واقعیت مصالح دستیابی به معرفتی شهودی و تجربی نسبت به اشیاء و بی‌توجهی صرف به الهام یا خلاقیت فردی جلوه‌گر می‌شود. از این مباحث می‌توان نتیجه گرفت که شناخت ویژگی‌های رمز، نقش مؤثری در فرآیند تربیت معماران دارد (اسلامی‌ومندگاری، ۱۳۸۴).

این نظام یک نهاد فرهنگی-معنوی گذشته، بعنوان روشی موثر و کارآمد امروزی در فرآیند آموزش مهارت‌های حرفه‌ای است. ردیابی تاریخ تعلیم و تربیت گواه انتقال و افزایش دانش و مهارت از طریق تعامل چهره به چهره استاد و شاگرد و طبیعی‌ترین راه آموزش است. هرکس هرآنچه نیاز داشت با مشاهده و تقلید و تقرب استاد، یا فردی دانا و توان‌تر می‌یافت. بررسی کارایی فرآیند آموزش

مهارت‌های حرفه‌ای است و با جنبش آزادی‌خواهی و مردمی اهل فتوت و جوانمردی همراه بوده است (ندیمی، ۱۳۷۵).

فتوت‌نامه‌ها برای شناخت آیین نیمه‌مذهبی-نیمه‌اجتماعی اصناف است که برای آموزش بنایان و البته تمام صنعتگران استفاده می‌شود. از متن فتوت‌نامه بنایان، تقسیم‌بندی آموزش را تا حدودی نمایش می‌دهد. در فتوت نامه بنایان پنج اصل اساسی برای بنایان بیان شده است. نیت پاک، صبر بردباری، سرعت عمل، پرداخت به موقع دستمزد زیردستان، و ... است (خان‌محمدی، ۱۳۷۵).

معماری ایران در قرون گذشته، از نظر تکنیک، فن، تزئینات و ارتباط آن با مفاهیم معنوی جامعه، در دنیا کم نظیر بود، اما با فروپاشی سازمان‌های هنری و انحطاط جامعه‌ی هنری و فرهنگ غنی این سرزمین، به هنری عقب افتاده، تقلیدی و دور از مفاهیم معنوی تبدیل شد (آزاد، ۱۳۸۴). از این رو با بررسی و تحلیل روش‌ها و نکات مورد نظر در آموزش مهارت به هنرآموزان می‌توان از آن در جامعه امروز متناسب با نیاز و امکانات، از روش‌های مهارت‌آموزی استفاده کرد. برای همین منظور علاوه بر آثار مکتوبات به کتیبه‌ها و لوح‌های باقی‌مانده نیز پرداخته می‌شود.

کتیبه‌ها و نقش آن‌ها در مهارت آموزشی به معماران

کتیبه‌ها و دیوارنگاره‌ها در هنر و معماری ایران از نظر پی‌پی‌گیری تحولات تاریخ هنر و زیبایی‌شناسی و از سوی دیگر به لحاظ کارکرد تبلیغی آیینی اهمیت دارند (خلیلی و فراهانی‌منفرد، ۱۳۹۰، ۹۸-۱۰۲). معماران مسلمان فنون طراحی را از جهان باستان به ارث بردند و از ابزارهای طراحی ظریف و قطعات طراحی که از آثار باستان‌شناسی بوجود آمده، استفاده می‌شود، پیش‌از ورود کاغذهای چینی از کاغذهای پوستی استفاده می‌کردند، نگاره‌های مغولی-هندی که برای طراحی باغی در افغانستان است، نقاش در طراحی خطوط صفحه‌ی شطرنجی پلان را ترسیم کرده که این طراحی‌ها مربوط به سده پانزده و شانزدهم میلادی تمام طرح‌ها روی صفحه شطرنجی اجرا شده است (گروبه‌وهمکاران، ۱۳۸۰، ۱۳۲). در کتیبه‌ها و متون اشارات زیادی به استنادی شده که با تخصص طراح، ناظر و پیمانکار در یک بناهایی را برپا کرده‌اند، می‌توان به استاد محمدمقدیر آجرتراش، که درب ورودی مسجد امام اصفهان را ساخت، و استاد نیارخ نجار که آرامگاه امام زاده قاسم را بنا کرد. قوام‌الدین شیرازی التیان (بنا)، سه بنای عمده را در شمال شرق ایران و افغانستان بنا کرد. ناظر بناها، مانند احمد ابن جمیل، که وکیل و مهندس بخشی از برج و بارو سرزمین بکر است. معمارانی از میان هنرمندان و استادکاران بودند، مانند دالغیچ معماری که جانشین سنان، صدفکار بود (گروبه‌وهمکاران، ۱۳۸۰، ۱۱۲).

لوح چوبی دارای شبکه‌بندی شطرنجی که با روغن لاک اندود شده است، از این تخته رسم می‌توان متوجه شد که گونیا و پرگار، شاغول، و ریسمان وسایل طراحی و انتقال نقشه است. استفاده از لغب نقاش برای معمار و احتمال اینکه این لوح مربوط به دوره قاجار باشد نیز هست. ابعاد لوح ۲۰۲ در ۲۹۸ میلیمتر است، یکطرف صفحه‌های شبکه‌ای ۱۰/۵ میلیمتر تقسیم می‌شود و هر قسمت به پنج قسمت دیگر، در پشت لوح شبکه شطرنجی، ۲۱ در ۲۱ و هر قسمت به ده قسمت تقسیم شده‌است. دور لوح گل‌اندازی است که سطوح آن براق و صیقلی است و کتیبه به خط نستعلیق شکسته، فتوت نامه در این قسمت نوشته شده است (رکنی، ۱۳۹۳). این تصویر تخته رسم کشف شده است که مشابه تخته رسم‌های کنونی است با این تفاوت که اصول اخلاقی و رفتاری در حاشیه‌های آن بیان شده است و همین امر باعث آموزش اصول اخلاقی و رفتاری در هر لحظه به دانشجو می‌شود. شکل ۱ این لوح را نشان می‌دهد، ترسیمات در آن زمان بطور کامل هندسی و از پیش طراحی شده است که البته با مشاهده بناها نیز این امر قابل درک است.

شکل ۱: لوح چوبی شطرنجی (رکنی، ۱۳۹۳)

بحث و تحلیل اطلاعات

در نمونه‌های متعالی ساخته‌شده، هنری حکیمانه، و تجسم بلورین حقیقتی است که با روح لطیف انسان‌هایی خداگونه تراش خورده و جلوه‌گری نموده است. شاید بتوان گفت که این نمونه‌ها، تنها آثاری هستند که به نحوی لطیف و خردمندانه مخاطب را از درون تنوعات بسیار پدید آورنده و آفریننده رهنمون می‌گرداند. فهم و درک حکیمانه‌ی آثار هنر و معماری پرشکوه، محتاج تلاشی درونی و سلوکی عارفانه است (ندیمی ۱۳۸۴). باتوجه به اینکه مهارت‌آموزی سنتی معماری سینه به سینه فضاها و بناها تعریف شده و حکمت‌ها و مهارت‌ها مبتنی بر تربیت ویژگی‌های فطری و نهفته‌ی الهی انسان و در محدوده صنعت‌ها، مصالح، روش‌های بومی سرزمین و مزرهای عقیدتی و اقلیمی می‌پردازد و الگوپذیر، همگرا، همسو، جهت‌دار، آرمانگرا، و تعالی است و تمام معیارهای نیارش، کارایی و زیبایی را به برای نمایش الگوی ازلی و ایستایی عین زیبایی و زیبایی عین کارایی به‌کار

می‌گیرد (حجت، ۱۳۹۱، ۱۳۳-۱۳۴). رواج نظام استاد و شاگردی و توجه به سلسله مراتب برای ورود دانشجویان به مدارس معماری و مهارت‌آموزی در محیط حرفه‌ای، در شکل‌گیری نظام آموزش و یادگیری موثر است. برنامه‌ریزی نظام آموزش معماری، به گونه‌ای باشد که تجارب افراد خارج از محیط مدارس معماری نیز مورد استفاده قرار گیرد، در فرآیند آموزش رسمیت پیدا کند و آموخته‌های معماری فقط از طریق تدریس حاصل نگردد (اسلامی و مندگاری، ۱۳۸۴).

با توجه به پرسش تحقیق و هدف تحقیق و بازخوانی شیوه‌های آموزش گذشته مطابق مطالعات انجام شده، دسته‌بندی در سه قسمت استاد، شاگرد و آموزش معماری انجام شده است. در جدول پس از این تحلیلی بر یافته‌های تحقیق، ارتباطها و وظایف استاد و شاگرد در قبال هم بیان شده است. این جدول نکات مهم و تاثیرگذار برآموزش معماری در حال حاضر است. با تفکیک آنها می‌توان جهت ارتقاء مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماری، هدف تحقیق، استفاده کرد.

جدول ۲: ارتباط استاد و شاگرد در جهان سنت نگارنده براساس یافته‌ها (صراف، ۱۳۷۰، ۱۲۱-۱۵۰ و آزاد، ۱۳۸۴، فیوضات، ۱۳۷۷، ۴۰-۷، کرین، ۱۳۸۵، گروه‌وهمکاران، ۱۳۸۰، ۱۱۲، و حجت، ۱۳۹۱، ۱۲۶)

آموزش معماری در جهان سنتی_اسلامی	شاگرد	استاد
رنگ شناسی و هندسه در هنگام اجرای کار آموزش داده شده و آشنایی با ابزار ترسیم و اجرا همزمان آموخته می‌شود. محیط کار حرفه‌ای و آموزش یکی بوده، فاصله‌های بین آموزش و صنعت نیست. زمین ومصالح امانت الهی است. آرماتگرایی و فطری بودن معماری سنتی آموزش، به سمت فطرت انسان‌ها است. حرفه معمار-مهندس ارتباط زیادی با ریاضی داشت، احمدابن محمدحاسب در کتیبه و متون با عنوان الحساب یا المهندس آمده است.	شاگرد در جمع مشکل خود را مطرح نکند و در خفا سوال بپرسد. اعتقاد پاک، خدمت مطلوب و ترک راحت و با سختی و تلاش، پند استاد را بشنود و بپذیرد و کاملاً مطیع او شود. ابتدا سلام کند، در پیش استاد کم سخن گوید، به هر جا نگاه نکند، اعتراض نکند نظام انضباطی سخت کارگاه را بپذیرد نباید به استاد، اخی و پیشوایش بی ادبی کند، باید با زبان عجز سخن گوید	قابلیت و استعداد شاگرد را در فن و هنر بیابد و ارزیابی کند و او را او را به درجه استادی برساند. هر خطای به شاگرد اعلام شود. استاد باید به شاگرد کمک به دیگران، اتحاد و پشتیبانی را بیاموزد. استاد باید با سخاوت، مروت و ایثار باشد و در مقابل بناهایی که شاگردش در آینده می‌سازد مسئولیت دارد. انتقال حکمت‌ها و مهارت‌ها با روش سینه‌به‌سینه است.
آموزش معماری سنتی نه به انتخاب یا اجبار، نه به خواست استاد یا شاگرد، که در ذات ماهیت وحدت‌گرا است.	چهل روز صادقانه کار کند، با صداقت باشد و با سختی و تلاش، برای یافت همه ابعاد فن و هنرمندان و صنعتگران از اصول اسلامی و عرفانی تبعیت کنند.	

نتیجه‌گیری

بر پایه مطالعات، در این مقاله تلاش شد، روش آموزش معماری در جهان سنت، جهت آموزش معماران، بهره گرفته شود. با توجه به محصولات تولید شده در گذشته، با الهام‌گیری از شیوه‌های مهارت‌آموزی و ساختمان‌سازی در جهان سنت، مستندات آموزشی، فتوت‌نامه‌های بنیاد و دیگر فتوت‌نامه‌ها، لوح و کتیبه‌ها سستی جهت یافت نکات موثر در تربیت و آموزش بهتر معماران و تولید محصولات بهتر معماری استفاده شد. مباحث فکری و نظری در کنار مباحث آموزش عملی، به شاگرد از روش سینه به سینه انتقال داده می‌شد که از این مفاهیم و روش‌ها برای ارتقاء مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای به معماران استفاده شد. اصول اولیه جوانمردی اخلاقیات است که برای ورود به هر صنفی باید به این اصول آشنا می‌شدند و در کنار آن فن و اصول ساخت بناها را فرا می‌گرفتند.

به‌همین منظور با بررسی فتوت‌نامه‌ها ارتباط بین آموزش معماری و جهان سنت جوانمردی و رابطه استادشاگردی بررسی شد. اصول فتوت‌نامه‌ها با تمام جزئیات به شاگردان آموخته می‌شود و سرمنشا تمام هنرها را خداوند می‌داند. شناخت فضاهای قابل زیست برای افراد و فرهنگ آن زمان در مدت شاگردی، به او آموزش داده می‌شود. برای استفاده از این اطلاعات و جمع‌بندی کلی مطالعات چند نکته برای مهارت‌آموزی به دانشجویان معماری پیشنهاد می‌شود.

خصوصیات مصالح و چگونگی ساخت بنا در طی کار شاگرد به عنوان نیروی کمکی همانطور که گفته شد، با دستمزد، آموزش نیز همزمان انجام شده است، در حال حاضر با بیشتر کردن ساعت حضور دانشجویان در هنگام اجرای پروژه در کارگاه‌های ساختمانی و یا افزایش ساعات کار آموزشی می‌توان این موضوع را پوشش داد.

افزایش ساعات تدریس اساتید به دانشجویان معماری، خبرگی اساتید و امکان کار و ادامه درس نظری و طراحی دانشجوی با یک استاد در چند ترم متوالی و از طرفی امکان تغییر استاد و دانشجو باعث یافت استعدادها و توانمندی هر دانشجو می‌شود. همانطور که در مطالعات بیان شد. هر استاد یک تا چهار دانشجو داشته است البته این امر در دنیای کنونی قابل انجام نیست. اما می‌توان تعداد دانشجویان در کارگاه‌ها را کم کرد و حس اعتماد شاگرد به دانشگاه را افزایش و آموزش نیز کامل‌تر انجام می‌شود.

با توجه به رشته معماری فعالیت‌های عملی و مهارت‌آموزشی در این رشته مورد اهمیت است به همین منظور بسیار گسترده‌تر به ساعت دروس نظری و طراحی اضافه شود. در جهان سنت آموزش

در کارگاه ساختمانی انجام شده است در همین کارگاه‌ها با مقاومت مصالح و طراحی فضا با مقیاس آشنا می‌شد که در جهان امروز فاصله بین فن و هنر قابل ملاحظه است.

تخته رسم‌هایی که دانشجویان استفاده می‌کنند می‌تواند متناسب با امروز دارای یکسری نکات اخلاق حرفه‌ای در ساختمان سازی و معماری امروز باشد، با توجه به تکرار این مطلب نکات اساسی اخلاق حرفه‌ای مهندسی در ذهن دانشجویان در سال‌های آموزش نهادینه می‌شود. در حال حاضر این تخته رسم‌ها بدون هیچ گونه تاثیر ذهنی بر دانشجویان تهیه شده است.

از اصولی که در آموزش سنتی بیان شده مداومت و تلاش بسیار است که فراگیر با تمرین و تکرار مراحل رشد را طی می‌کند این امر در مهارت‌آموزی معماری امروز نیز مورد نیاز است که دانشجویان با مطالعه برهنده روش طراحی جزئیات معماری گذشته می‌تواند رموز و روش‌های خلق فضای بهتر را بیاموزد که حضور استاد برای راهنمایی و کمک به کشف این نکات بسیار مورد اهمیت است، استاد می‌تواند به مسایل کیفی و کمی هندسه ارتباطات فضایی، دسترسی و ... بپردازد.

در سال‌های پایانی کارشناسی شاید استعدادیابی دانشجویان به ارتقاء کار آنها کمک کند که دانشجویان را جهت ادامه تحصیل و یا ورود به بازار کار راهنمایی کنند.

مراسم پیوست به صنف که شدن نام داشت، امروز می‌تواند پیش از شروع تحصیل در رشته معماری جلسه‌ای برای آشنایی دانشجویان با اساتید و روش متفاوت آموزش معماری بیان شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

منابع

- ابراهیمی ا، (۱۳۹۵)، طرح یک مناقشه؛ بازخوانی وجه هنری فتوت‌نامه‌ها از منظر اندیشه سنت گرا، فصلنامه کیمیای هنر، شماره ۲۰ از ۱۰۳ تا ۱۱۵.
- ابن خلدون ع (۱۳۸۸)، مقدمه ابن‌خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
- اسدی ل، سعیدی آ، بیک محمدی ا، (۱۳۹۵)، لزوم پایداری و تعهد به اخلاق در معماری، نشریه پژوهش در هنر و علوم انسانی، سال اول، شماره ۲
- اسلامی، س و منداگاری ک، (۱۳۸۴)، آموزش معماری و تربیت معماران، مقالات اولین همایش معنویت و آموزش هنر، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، فرهنگستان هنر، تهران.
- افشاری م. (۱۳۸۴)، آیین جوانمردی: مرام و سلوک طبقه عامه ایران، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- افشاری م و مدائینی م، (۱۳۸۱)، چهارده رساله در باب فتوت و اصناف. نشرچشمه تهران.
- افندی ج، (۱۳۸۹)، رساله معماریه. ترجمه مهرداد قیومی‌بیدهندی، فرهنگستان هنر، تهران متن، تهران.
- آزاد م، (۱۳۸۴)، آیین جوانمردان و آموزش سنتی معماران در ایران. مقالات اولین همانندیشی معنویت و آموزش هنر. تهران فرهنگستان هنر، تهران.
- آژندی، (۱۳۸۳)، نظام سنتی استاد شاگردی در نقاشی ایران، هنرهای زیبا، شماره ۱۰، ۴ تا ۱۲.
- آژندی، (۱۳۸۵)، از کارگاه تا دانشگاه تحقیقی در تبدیل نظام آموزشی استاد-شاگردی به نظام آموزشی آکادمیک در نقاشی قاجار هنرهای زیبا، شماره ۲۶.
- آقاشریفیان اصفهانی، ا، (۱۳۹۲)، فتوت‌نامه معماری اصول چهارده‌گانه اخلاق حرفه‌ای معماری و شهرسازی، نشریه فیروزه اسلام، سال اول شماره ۱.
- باخدا ف، (۱۳۹۲)، آیین جوانمردی، به منابه الگویی اخلاقی-اجتماعی، دو فصلنامه اخلاق و حیانی. شماره ۳.
- بلخاری ح، (۱۳۹۰)، متافیزیک رنگ در اندیشه اسلامی و تاثیر آن بر ظهور فتوت‌نامه‌ها.
- بهار م، (۱۳۵۵)، بررسی فرهنگی - اجتماعی زورخانه‌های تهران، تهران: شورای عالی فرهنگ و هنر ۱۲، ۱۴.
- پورمند ح، بمانیان م، مهدوی نژاد م، صمدزاده س، (۱۳۹۴)، بررسی نمود ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی شهرهای کویری ایران نمونه موردی: شهر یزد، فصلنامه جامعه پژوهی فرهنگی، سال ششم، شماره ۲.
- تجویدی ا، (۱۳۵۲)، نقاشی ایرانی از کهن ترین روزگار تا دوران صفویان، تهران: انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.
- جعفرپور م، علوی مقدم م، استاجی ا، محمدیان ع، (۱۳۹۳)، فرضیه تعلق «نوفل» در لیلی و مجنون به گروه عیاران و فتیان، مجله فنون ادبی، سال ششم، شماره ۱.
- جوان‌آراسته، (۱۳۹۰)، فتوت اسلامی و جایگاه اخلاق در حرفه ورزی، پژوهش نامه اخلاق، شماره ۱۴
- حجت ع، (۱۳۹۱)، سنت و بدعت در آموزش معماری، دانشگاه تهران، تهران.

- خان‌محمدی، ع، (۱۳۷۱)، شهر آشوب‌های فارسی در باب بنایان و حرفه های وابسته. نشریه‌ی صغه. شماره‌های ۶، ۷ و ۸، دانشگاه شهید بهشتی.
- خان‌محمدی، ع، (۱۳۷۵)، سیری در فتوت‌نامه‌های معماران و بنایان و حرفه وابسته. نشریه‌ی صغه. دانشگاه شهید بهشتی.
- خضرای ب، (۱۳۹۰)، پیوند آیین خنیاگران و آیین جوانمردی، فصلنامه‌ی کیمیای هنر، شماره ۱.
- خلیلی و فراهانی منفرد، (۱۳۹۵)، نظریه‌ی بینامتنی به مثابه‌ی رهیافت پژوهشی در مطالعات تاریخی اجتماعی، دوره ۱۲.
- رکنی ن، (۱۳۹۳)، فتوت‌نامه و لوح، معماری (زیچ) از دوره قاجار در کتابخانه و موزه ملی ملک، فصلنامه اثر، شماره ۶۵.
- سعیدالشیخی صباح، ا، (۱۳۶۲)، اصناف در عصر عباسی، ترجمه‌ی عالم‌زاده هادی، ستاد انقلاب فرهنگی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- صادقی‌پور ف و خلیل‌زاده م، (۱۳۹۰)، رنگ و نور در فتوت‌نامه سلطانی، کتاب ماه هنر، شماره ۱۵۸-۱۸۲ تا ۱۹۴.
- صارمی س، نوری، ا، (۱۳۹۱)، بازتاب آیین مهر در مکتب فتوت، پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت، دوره ۱، ۱-۲۰.
- صراف م، (۱۳۷۰)، سائل جوانمردان مشتمل بر ۷ فتوت‌نامه، تهران: انتشارات معین، انجمن ایرانشناسی فرانسه.
- فیزایی، ب، (۱۳۸۷)، آموزش در هنرهای سنتی ایران بررسی سنت‌های آموزشی هنروری در فتوت‌نامه‌ها آینه خیال، شماره ۱۱.
- فیوضات، ا. (۱۳۷۷). «وضع آموزش در دوره‌ی اسلامی: آیین فتوت و اثرات آن بر آموزش حرفه‌ها»، بررسی نظام استاد شاگردی در ایران، دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- قنبری‌برزیان ع، نظری مقدم ج، بهستانی م، (۱۳۹۳)، ساختار قدرت و ارزش‌های حاکم بر رفتار ایرانیان با استفاده از تحلیل محتوای فتوت‌نامه‌های اصناف، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، شماره ۱۰.
- کاتب ف و شمیلی ف، (۱۳۹۱)، آیین فتوت و نظام آموزشی هنرها و صنایع در ایران، نشریه پژوهش هنر، ۹۹ تا ۱۰۸.
- کرین ه، (۱۳۸۵)، آیین جوانمردی. ترجمه احسان نراقی. انتشارات سخن تهران.
- گروه روه‌مکاران، (۱۳۸۰)، معماری جهان اسلام: (تاریخ و مفهوم اجتماعی آن)، ویراستار جرج میشل؛ ترجمه آژند یعقوب، مولی تهران.
- گلپینارلی ع، (۱۳۷۹)، فتوت در کشورهای اسلامی، ترجمه سبجانی.
- لوتی‌زان ل، (۱۳۸۴)، میراث تصوف؛ ترجمه مجالدین کیوانی، تهران: نشر مرکز.
- محجوب م، (۱۳۷۹)، (۲۰۰۰)، آئین جوانمردی یا فتوت، نیویورک.
- معماریان غ، (۱۳۸۹)، سیری در مبانی نظری معماری، انتشارات سروش و دانش تهران.
- موسوی‌گیلانی س، شکیب‌الدین م، (۱۳۹۵)، سلوک عارفانه در سنت استاد و شاگردی فتوت‌نامه‌ها و تاثیر آن بر خلاقیت هنرمند، فصلنامه آیین حکمت، شماره ۲۸.

- ندیمی، ه. (۱۳۷۵)، «آیین جوانمردان و طریقت معماران»، مجموعه مقالات کنگره‌ی تاریخ معماری و شهرسازی ارگ بم، تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
- ندیمی، ه. (۱۳۸۴). آیین جوانمردان و طریقت معماران. کلک دوست، اصفهان: دفتر نشر فرهنگی اصفهان.
- واعظ‌کاشفی، ح. (۱۳۵۱)، فتوت‌نامه سلطانی، به اهتمام محمد جعفر محجوب، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی